

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

Van object- naar subjectrelatietheorie

Bespreking van: Roger Kennedy (1998), *The Elusive Human Subject. A Psychoanalytical Theory of Subject Relations*. Free Association Books, London/New York. ISBN 1-85343-396-9, 226 pagina's, prijs: £ 15,95

Michel Thys

In dit boeiende boek gaat de Britse psychoanalyticus Roger Kennedy (zie bv. ook Kennedy 1989, 1993 en 1997) op zoek naar het menselijke subject. De centrale vraag, gesteld in de titel van het eerste, inleidende hoofdstuk, luidt *Where is the Human Subject?* Als we in de inhoudsopgave zien dat het laatste, samenvattende hoofdstuk de titel meekrijgt *Capturing the Subject*, doet dit vermoeden dat de vraag naar de lokalisering van het subject nog beantwoord wordt ook. Nochtans geeft de titel van het hele boek aan dat dat subject ongrijpbaar is en dat die vraag dus onbeantwoord moet blijven. Hoe kunnen we het subject dan toch te pakken krijgen? Het boek sticht verwarring omtrent de problematiek die het zelf wil verhelderen. Deze verwarring is vooral relevant voor zover Kennedy – en daar wijdt hij veruit de meeste pagina's aan – ons wil laten zien waar we het subject niet moeten zoeken of zeker niet zullen vinden. Zijn uitvoerige, genuanceerde en mijns inziens dikwijls ter zake doende kritiek op de verschillende psychoanalytische subjecttheorieën lijkt me veel interessanter dan wat hij er zelf voor in de plaats stelt. Het gehele, zes hoofdstukken tellende, boek door levert Kennedy overwegend een drievoudige kritiek: op het cartesiaanse model van de geest, op het eenzijdige accent op de interne objecten in de objectrelatietheorie en op het al te interpersoonlijke karakter van het intersubjectivisme. Hij veegt de objectrelatietheorie en het intersubjectivisme allerm minst geheel van tafel, maar wijst wel op hun tekor-

ten, die hij wil aanvullen met wat dan de 'subjectrelatietheorie' moet worden: een theorie over de verhouding van het subject tot werkelijke, andere subjecten in plaats van tot representaties van innerlijke objecten. Het hele betoog wordt overvloedig gevoed met verwijzingen naar de neurofysiologie, de filosofie, de culturele antropologie en vooral de sociologie, terwijl de auteur in deze interdisciplinaire doolhof toch de psychoanalyse als zijn thuisbasis wil behouden.

De psychoanalyse wordt volgens Kennedy nog steeds overheerst door het 'voorbijgestreefde' cartesiaanse model, volgens hetwelk een soort innerlijke waarnemer alle interne representaties 'leest' en samenbrengt. In dit model is sprake van een centrale lokalisatie die de kern van de eigenlijke subjectiviteit uitmaakt, een idee dat we bijvoorbeeld terugvinden in de zelfpsychologie. In zijn kritiek volgt Kennedy in grote lijnen Dennett (1991), behalve dan dat deze volgens hem te weinig aandacht heeft voor het belang van psychische conflicten. Tegenover dit cartesiaanse model met zijn centraliserende, unificerende tendens staat het te verkiezen interactiemodel. Subjectiviteit verwijst dan naar een complex systeem van interacties tussen elementen zonder dat deze ondergeschikt zijn aan een specifiek, individueel bepaald centrum. Kennedy maakt hier de analogie met de neurofysiologie en de sociologie: noch in ons brein noch in het maatschappelijk veld is er een allesbepalend centrum aan te wijzen. Deze decentring van het subject is er niet enkel binnen het individu maar ook in de interacties van het individu met zijn omgeving. Bij deze laatste pool voelt Kennedy zich blijkbaar het beste thuis. Hij wijdt een zeer uitgebreid sociologisch hoofdstuk aan het belang van de sociale structuur. Subjectiviteit – Kennedy spreekt van 'subjectieve organisatie' – overstijgt het individuele niveau en omvat het hele sociale veld. Hij beroept zich onder andere op

Freuds inzicht dat individuele en sociale psychologie moeilijk te scheiden zijn. In het Oedipuscomplex en de vorming van het superego bijvoorbeeld spelen zowel interne als externe factoren een rol.

Deze interactionele dimensie is inderdaad zo oud als de psychoanalyse zelf (en het boek trapt dan ook wel wat open deuren in), maar ze dient zich – zoals Kennedy uitvoerig aantoon – aan in zeer uiteenlopende toonaarden.

Levi-Strauss, Foucault, Marx, Ricoeur, Lacan, Klein, Bion, Sartre, Derrida, Lyotard, Durkheim, Weber, Mead, Fairbairn, Stern, Wittgenstein en Winnicott zijn enkele (!) van de vele auteurs die het woord krijgen in heel de discussie over de verhouding tussen binnen en buiten. De ene (bv. Klein) verwaarloost te zeer de rol van de buitenwereld, de andere (bv. Lacan) gaat te ver in het uithollen van de innerlijkheid. Kennedy weet alle besproken auteurs te waarderen, maar ook ijverig hun zwakke plekken aan te wijzen. Ik ga u het lezenswaardige overzicht besparen en er slechts zijn belangrijkste eigen accenten kort uit lichten.

Kennedy oordeelt dat de objectrelatietheorie te weinig aandacht heeft voor de subjectiviteit van de ander. Hij geeft een interessant overzicht van de vele betekenissen waarin de term 'object' gebruikt wordt en besluit dat de objectrelatietheorie zich te veel bezondigt aan cartesiaanse tendensen. Ze reduceert de relaties tussen subjecten te zeer tot een geheel van representaties van interne objecten die vanuit een of ander centrum geprojecteerd en geïntrojecteerd worden zonder dat voldoende recht wordt gedaan aan de unieke subjectiviteit, het anders-zijn van de subjecten in kwestie. De objectrelatietheorie blijft dus gevangen in het idee van een centraal innerlijk besturingssysteem en onderschat de invloed van de werkelijke omgevingsfactoren. Het huidige, hieruit voortgevloeide intersubjectivisme anderzijds begaat dezelfde fout maar dan vanuit de andere richting: het onderschat het anders-zijn van de ander in een te naïef en optimistisch geloof in het wérkelijk kunnen vatten van de ander en in een verwaarlozen van het alomtegenwoordige mislukken van contact en communicatie. Ik vind de kritiek in dit verband van Kennedy op Ogden (1994) zeer relevant (vgl. Thys 1999).

Daarnaast pleit de auteur ervoor ook in een intersubjectivistische visie het driftconcept een plaats te geven. De drift is één van de bouwstenen van de subjectiviteit.

Beide kritieken doen Kennedy de nadruk leggen op het belang van de 'otherness', zowel 'intern' (het onbewuste) als 'extern' (de andere subjecten). Ware subjectiviteit – en hij verwijst hierbij naar Kojévés interpretatie van Hegel – speelt zich af op het niveau van het verlangen en niet van de werkelijkheid. Het vigerende intersubjectivisme haalt beide niveaus volgens hem nogal eens door elkaar en beschrijft eerder interpersoonlijke dan intersubjectieve relaties. Het is het 'andere', het onkenbare, dat wezenlijk is voor het subject en waarop de therapeutische werkzaamheid van de analytische relatie gebaseerd is. Kennedy verwijt de grijpgrage intersubjectivisten de verwaarlozing van de ongrijpbare dimensie die inherent is aan de subjectiviteit.

Hij concludeert dat we het subject niet exclusief binnen het individu kunnen lokaliseren, noch exclusief buiten het individu in het sociale veld, noch daar ergens tussenin, maar wel in een soort gedeelde positie die zowel individuele als sociale elementen bevat. Subjectiviteit verwezenlijkt zich waar het individuele en het sociale in elkaar verweven zijn. Deze contactpunten maken deel uit van een enorm complex netwerk en zijn niet gefixeerd maar verschuiven voortdurend, waardoor het subject precies gedomd is 'ongrijpbaar' te blijven. Misschien kunnen we Kennedy's standpunt als volgt samenvatten: als we het subject al ergens kunnen vinden, is het in zijn interactie met andere subjecten voor zover deze andere subjecten werkelijk als anders worden onderkend. Hij sluit hierin aan bij Winnicott, volgens hem de enige analyticus die zich echt rekenschap geeft van de complexiteit van de relaties tussen subjecten. 'Winnicott describes what could be seen as an outline of a theory of subject relations' (p. 190). Het was Bollas (1989) die het eerst de term 'subject relations theory' gebruikte en differentieerde van de objectrelatietheorie, echter zonder deze notie verder uit te werken.

Kennedy schrijft ook een heel klinisch hoofdstuk, waarin hij zich – geheel in overeenstemming met zijn accent op het anders-zijn – con-

centreert op de subjectiviteit van de analyticus en hoe deze het verloop van het analytisch proces meebeïnvloedt. De analyticus functioneert er ook als een subject op zich en niet louter tegenoverdrachtelijk of vanuit de projecties van de patiënt. De intersubjectivisten 'frequently omit something important – the individual, personal or human element as such and as distinct from the subjective state of mind induced in the analyst by the patient, or the patient's view of the analyst's subjectivity, or what one might call the general methodology of analysis' (p. 109). Hij noemt Klauber (zijn eigen analyticus ...) een zeldzame uitzondering op dit verwaarlozen. Zo wil hij aan de hand van verschillende aspecten van de analytische positie (zoals verleiding, de beleving van de abstinente houding, de stijl van interpreteren, het omgaan met humor) aangeven hoe de analytische techniek en de ermee verbonden theoretische concepten defensief gebruikt kunnen worden, hoe bijvoorbeeld het overdrachts- en tegenoverdrachtsconcept soms moeten dienen om zichzelf te beschermen. De in dit hoofdstuk besproken angsten van de analyticus kunnen hem beletten de individualiteit van de patiënt of diens 'own unique subjective world' (p. 131) te zien.

Mijns inziens raakt Kennedy toch wat verstrikt in de doolhof die hij zelf in het boek construeert. Hij creëert met name een aantal ongerijmdheden in zijn visie op het 'centrumloze subject'. Als subjectiviteit in wezen wordt opgevat als verwijzend naar de interactie met anderen, ga ik me toch afvragen hoe de 'eigen unieke wereld van het individu' nog subjectief genoemd kan worden. Ook de 'meest individuele' gevoelens en gedachten bevatten volgens zijn eigen redenering immers de 'sociale' dimensie. Wat is dan een 'subject op zich'? Het subjectieve kan strikt genomen toch niet uniek zijn voor zover de verwevenheid met de ander er inherent aan is. Het denken van Kennedy is genuanceerder en kritischer dan dat van Ogden, maar uiteindelijk verwaarloost ook hij de pool van de singulariteit: de ongrijpbare pool waaromheen de subjectiviteit zich ontwikkelt maar die zelf buiten de (inter)subjectiviteit valt. In die zin lijkt Žižeks commentaar bij Denetts kritiek op het 'cartesiaanse theater' me

consistenter en interessanter (zie Žižek 1997). Het subject van Kennedy is uiteindelijk minder ongrijpbaar dan hij eerst doet uitschijnen. Zijn verwijt aan de intersubjectivisten van een onvoldoende consequent doordenken van hun standpunten in dit verband is ook op hemzelf van toepassing.

Dit sluit niet uit – en het is mijn indruk dat dát Kennedy's impliciete onderneming is – dat er in het onontwarbare en complexe kluwen van interactionele raakpunten tussen individuen veel ontglipt aan ons intersubjectief begrijpen en dat ieders 'subjectieve organisatie' slechts in bijzonder gunstige – psychoanalytische – omstandigheden enigszins vatbaar is voor een grondig hermeneutisch verstaan. Daarom blijven de klinische beschouwingen van Kennedy ongetwijfeld relevant. Maar ook binnen zijn hermeneutisch denkkader ontsnapt hij moeilijk aan de centrumgedachte als hij het met Lichtenstein heeft over de vele mogelijke variaties op een invariant 'identity theme' van het individu (p. 102) of waar hij zich door Habermas laat inspireren omtrent de oscillatie tussen unificatie en disseminatie van de elementen die de subjectiviteit uitmaken, waarin zijn kritiek past op de postmodernistische verwerping van elke narratieve hiërarchie. De paradox van de subjectiviteit ligt niet in het feit dat het subject tegelijk eenheid en verdeeldheid is of in het gegeven dat binnen en buiten onderling verweven zijn, maar dat zijn eigen constituerende kern per definitie aan de (inter)subjectiviteit zelf ontsnapt. Kennedy wijst terecht op het intersubjectieve karakter van Freuds denken, maar negeert diens limietconcept van de oeroverdringing.

Al bij al is het me niet duidelijk waarom Kennedy koste wat kost de term 'subjectrelatie' wil lanceren aangezien zijn aandachtspunten wel een belangrijke aanvulling betekenen op de objectrelatietheorie en het intersubjectivisme maar deze in wezen epistemologisch geenszins overstijgen. Zijn erg sociologisch getinte benadering draagt overigens het risico in zich dat de aandacht weggeschoven wordt van de subjectiviteit als een per slot van rekening toch 'innerlijk' proces, hoeveel sociale 'externaliteit' er ook in moge meespelen.

Dat alles neemt niet weg dat ik het boek zonder

aarzeling wil aanbevelen. Het legt de lezer een genuanceerd en rijk beeld voor van de vele ontwikkelingen in het hedendaagse psychoanalytische denken over de subjectiviteit, ook in haar klinische repercussies.

Literatuur

Bollas, C. (1989), *Forces of Destiny*. Free Association Books, Londen.

Dennett, D. (1991), *Consciousness Explained*. Allen Lane, Londen. (Nederlandse vertaling: *Het bewustzijn verklaard*. Contact, Amsterdam, 1992).

Ogden, T. (1994), *Subjects of Analysis*. Karnac, Londen.

Kennedy, R. (1989), Starting analysis of a self-mutilating adolescent. In: M. Laufer & E. Laufer (Eds.), *Developmental Breakdown and Psychoanalytic Treatment in Adolescence*. Yale University Press, New Haven/Londen.

Kennedy, R. (1993), *Freedom to Relate: Psychoanalytic Explorations*. Free Association Books, Londen.

Kennedy, R. (1997), *Child Abuse, Psychotherapy and the Law*. Free Association Books, Londen.

Thys, M. (1999), Dialectiek, subjectiviteit en disconnectie. Kanttekeningen bij *Subjects of Analysis* van Thomas Ogden. *Psychoanalytische Studies* 18, (Belgische School voor Jungiaanse Psychoanalyse), p. 5-25.

Žižek, S. (1997), *Het subject en zijn onbehagen. Vijf essays over psychoanalyse en het cartesische cogito*. Boom, Amsterdam/Meppel.

M. Thys is psycholoog en psychoanalyticus, lid van de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Therapie en van de Belgische School voor Psychoanalyse, werkzaam in het centrum voor geestelijke gezondheidszorg Cidar te Antwerpen-Merksem.

Wat is zinvol leven?

Bespreking van Harry Stroeken (1999), *Zoeken naar zin. Psychotherapie en existentiële vragen*.

Boom, Amsterdam, ISBN 90-5352-506-8, 103 pagina's, prijs: f 31,-/BEF 620

Marc Hebbrecht

Als psychiater ben ik geneigd om aan de vraag 'Heeft het leven zin?', een pathologische betekenis toe te kennen. Is deze vraag de uitdrukking van een onderliggende depressie of is ze een uitspraak van iemand die zich innerlijk leeg voelt en deze leegte niet langer kan dragen? Betekent het een terugdeinzen voor de uitdagingen die het leven onvermijdelijk met zich meebrengt? Gaat het hier om een uiting van onproductieve en pseudofilosofische piekerdwang? Wie zich goed voelt, staat niet stil bij deze vraag. De psychoanalyticus luistert op een andere wijze dan de psychiater en zal wachten tot het verhaal de (overdrachts)betekenis van deze vraag duidelijk maakt. Hij let op het effect dat de patiënt met deze vraag teweegbrengt. Is ze een provocatie? Wil de patiënt ongerustheid wekken? De analyticus situeert deze vraag in het analytisch proces. Deze vraag komt tot ontwikkeling in het kader van een interactie tussen twee deelnemers met een eigen geschiedenis en een specifieke psychische structurering. De betekenis van deze vraag is gedetermineerd door de inhoud van de voorafgaande sessies en is op verschillende niveaus te begrijpen: het heden, het recente verleden, de vroegste kindertijd.

Heel wat patiënten presenteren als voornaamste klacht een gebrek aan zin of een gevoel van zinloosheid. Dit kan verwijzen naar verminderde levenslust of niet meer weten hoe vorm te geven aan deze levenslust. De patiënt hoopt in psychotherapie tegenstrijdigheden in gevoel en gedrag te verhelderen en ze in te passen in een meer coherente levensvisie. Psychotherapie stelt de cliënt in staat zijn levensverhaal tot een coherent, waarachtig en zinvol geheel te construeren. Volgens Stroeken kan men het psychotherapeutisch proces karakteriseren als een 'prise de la parole' waarbij men zegt wat men nooit eerder heeft gezegd. Het verlangen komt

zoveel mogelijk te voorschijn. Men gaat zelf spreken en niet langer anderen nazeggen. Anderzijds houdt psychotherapie in dat men illusies uit het verleden opgeeft, rouwt om gemiste kansen en compromissen maakt. Stroeken wijst diverse bronnen aan waaraan zin zich laaft: een hoge kwaliteit van intieme relaties (Ich-Du-betrekkings – niet een instrumenteel gebruiken van mensen), toewijding en overgave aan zijn opdracht (Stroeken presenteert Freud als voorbeeld), capaciteit tot genieten, humor, gerichtheid op zelfrealisatie, dienstbaarheid aan anderen, materiële welstand, hoop, een goede gezondheid. Men beleeft het leven als zinvol vanuit de ervaring van tekort en van de eigen begrenzing. Deze eigenschappen kunnen pas tot stand komen wanneer de vroegste relatie met de moeder als voldoende goed en liefdevol werd beleefd. Bovendien was er plaats voor een vader die beschikbaar was en voor afstand tussen moeder en kind zorgde. Ernstige psychopathologie zoals depressie of verslaving maakt zin onmogelijk en vereist dan ook een adequate behandeling. Het omgekeerde geldt echter niet. Het is niet omdat men een depressie doeltreffend behandelt, dat het bestaan automatisch zinvol wordt. Tenslotte dient men de eigen lotsbestemming onder ogen te zien en het onvermijdelijke te aanvaarden. Het gevoel zinvol te leven is nooit een constant, onveranderlijk gegeven maar aan schommelingen onderhevig. Levensfase-overgangen en crisissituaties zaaien twijfels over de zin van het leven. Daarentegen lijken macht, succes en rijkdom geen essentiële zaken. Het leven heeft zin als het past in een geheel met een structuur en een bestemming. De toewijding aan een religieus-spirituele of een sociaal-politieke overtuiging kan zin in het leven doen toenemen. Zich aanvaard, geliefd en bewonderd weten en aandacht krijgen van anderen bevordert zin in het leven maar is op zich nog geen voldoende voorwaarde. De laatste vijf bijdragen uit dit boek richten zich op de vraag hoe een religieuze levensbeschouwing kan bijdragen tot geestelijke gezondheid. Statistieken wijzen uit dat klinische psychologen weinig religieus zijn ingesteld. Stroeken meent dat er niet zozeer sprake is van vijandigheid en afkerigheid ten opzichte

van het geloof als wel van onwetendheid en onwennigheid. De afkeer tegen de kerk houdt verband met haar beknoptende visie op seksualiteit, met misbruik door kerkelijke machthebbers en met de littekens die door religieus geïnspireerde pedagogie bij een aantal mensen zijn teweeggebracht. Anderzijds kunnen psychotherapeuten in de ban raken van een Godcomplex of een Messiascomplex wanneer ze de narcistische overdrachten van hun patiënten niet als dusdanig herkennen. Psychotherapie voorziet volgens Stroeken niet in de vraag naar een levensfilosofie of een ethiek, al kan ze daar wel invloed op hebben en er nuttige elementen voor aandragen. Psychotherapie ambieert ook niet wezenlijke vragen te beantwoorden zoals: 'Waar komt de mens vandaan en waar gaat hij naartoe?' Zin heeft te maken met het zich deel weten van een geheel en dat brengt ons in een religieuze context.

De huidige trend in verband met 'evidence based psychotherapy' die het gebruik van specifieke technieken benadrukt, dreigt een uitholling van de psychotherapie teweeg te brengen. Hiermee verliest psychotherapie veel van zijn persoonsgerichte aspecten en kan ze gedgegradeerd worden tot een onpersoonlijke, berekenende en compartimentaliserende onderneming. Deze tendens zal een tegengestelde dynamiek op gang brengen die voor evenwicht moet zorgen namelijk de aandacht voor de spirituele dimensie. In dit verband wil ik verwijzen naar het artikel van Karasu (1999) over spirituele psychotherapie. Karasu stelt dat elke psychotherapeut die – ongeacht zijn oriëntatie – vanuit zijn geloofsovertuiging aandacht besteedt aan aspecten als zorgzaamheid, eerbied en medeleven zijn patiënt dichter kan brengen bij diens authenticiteit zelf. Hij constateert dat heel wat patiënten na succesvolle psychotherapie over een posttherapeutische dysforie blijven klagen, die zich uit in vragen naar de zin van het leven, gevoelens van innerlijke leegte, een ervaring van innerlijke duisternis. Hier is het verlies van de ziel de eigenlijke ziekte. Het inbrengen van de spirituele dimensie impliceert dat men twee wegen cultiveert. De *weg naar zielvolheid* ('soulfulness') wordt bereikt door de transformatie van het buitengewone in het gewone. Het noodzakelijke ingrediënt hier-

voor is liefde: naastenliefde, liefdevol werken, liefdevolle samenhangigheid ('love of belonging'). *De weg naar spiritualiteit* verloopt via de transformatie van het gewone in het buitengewone en vereist als noodzakelijk ingrediënt geloof: geloof in het heilige, het sacrale; geloof in eenheid; geloof in transformatie, gedaanteverwisseling, spirituele continuïteit, wedergeboorte, het hiernamaals, een voortbestaan na de dood. Momenteel verliest men wel eens uit het oog dat de persoon van de therapeut wel degelijk een rol speelt. Wie hij is en wordt, zijn vermogen tot liefhebben en zijn capaciteit tot overstijgen van het eigen theoretisch referentiekader zijn minstens even belangrijk als zijn professionele competentie. *Zoeken naar zin* leest prettig en snel. Stroeken schrijft met een vlotte pen op de hem eigen heldere wijze zonder zware terminologie. Hij stelt de zaken soms te eenvoudig voor en wekt daardoor ten onrechte de indruk dat ons vak simpel is. Zijn verdienste ligt echter onder andere hierin dat hij moeilijke kwesties toegankelijk maakt voor een breed lezerspubliek en via zijn boekjes een sterke interesse weet te wekken voor psychotherapie en psychoanalyse. Voor psychotherapeuten is zijn werk interessant omdat hij een gebied in de aandacht brengt dat steeds meer in de taboesfeer belandt en waarover te vaak gezweven wordt.

Literatuur

Karasu, T.B. (1999), *Spiritual psychotherapy*. *American Journal of Psychotherapy* 53, p. 143-162.

Dr. M. Hebbrecht is psychiater en psychoanalytisch psychotherapeut te Kortenberg en te Tongeren. Hij is lid van de Belgische Vereniging voor Psychoanalyse en lid van de Vlaamse Vereniging voor Psychoanalytische Psychotherapie.

De vroege Freud

Bespreking van: Edward Timms (Ed.) (1995), *Freud and the Child Woman. The Memoirs of Fritz Wittels*. Yale University Press, New Haven/Londen. ISBN 0-300-06485-3, xii + 188 pagina's, prijs: £ 19,95, Phyllis Grosskurth (1995/1986), *Melanie Klein. Her world and her work*. Aronson, Northvale NJ/Londen. ISBN 1-56821-445-6, 516 pagina's, prijs: £ 27,95, Marcel Zentner (1995), *Die Flucht ins Vergessen. Die Anfänge der Psychoanalyse Freuds bei Schopenhauer*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. ISBN 3-534-12930-X, 292 pagina's, prijs: DM 49,80, en Paul-Laurent Assoun (1995), *Het Freudisme* (nawoord Paul Hermans, vert. Wilfred Oranje). Boom, Assen. ISBN 90-5352-095-3, 152 pagina's, prijs: f 37,50

Henk Hillenaar

In deze bespreking wordt een viertal boeken uit 1995 samengebracht die ieder een aspect belichten van de geschiedenis of voorgeschiedenis van de psychoanalyse.

Het eerste, getiteld *Freud and the Child Woman. The Memoirs of Fritz Wittels*, vertelt de herinneringen aan Freud van één van de mensen uit de beginjaren van de psychoanalyse in Wenen. Fritz Wittels (1880-1950) was medewerker aan *Die Fackel*, het befaamde en beruchte tijdschrift van Karl Kraus, een bekende figuur in het Wenen van rond 1900. Hij werd tevens één van Freuds eerste studenten en in 1924 zelfs diens eerste, zeer omstreden, biograaf. Hij onderhield met de door hem bewonderde meester en met een aantal andere Weense persoonlijkheden intense persoonlijke contacten, waarvan hij, terugziend op zijn wilde jeugdijaren, het karakter zelf samenvat onder het predicaat 'ambivalent'.

Ondanks de woorden 'Child Woman' in de bedrieglijke titel die de uitgever aan deze uit New Yorkse archieven opgegraven memoires meegaf, vertelt het boek vooral de geschiedenis van een aantal mannenvriendschappen. De Child Woman, een jonge, mooie vriendin van Kraus en Wittels, was een bekende prostituee

in het toenmalige Wenen, door wie Wedekinds Lulu en mogelijk zelfs de latere Irma la Douce geïnspireerd zijn. Ook Freud raakte geïnteresseerd in de verhalen over deze opvallende figuur en haar 'polymorfe, perverse' seksualiteit. Weliswaar krijgt zij een belangrijke plaats in enkele hoofdstukken, maar centraal staat de geschiedenis van Wittels' relaties met Kraus en met Freud. Beide vriendschappen leidden tot een breuk. In het geval van Kraus was deze breuk definitief, en zelfs omgeven door onverklikkelijke processen; met Freud daarentegen werd het contact na vele jaren hersteld en ontstond er nieuwe waardering. Dit laatste mag uitzonderlijk heten, want voor Freud waren breuken meestal onherstelbaar.

Wittels was in zijn biografie (1924) inderdaad niet onverdeeld vriendelijk geweest voor zijn leermeester. Freuds eigendunk of 'Jehovah complex', zijn weinig tolerante houding jegens leerlingen en zijn neiging eigen fouten te verdoezelen worden daarin uitgemeten op een wijze die in onze dagen wellicht aanvaardbaar zou zijn maar die in 1924 nogal wat opzien baarde. Het belangrijkste echter, ook voor Freud, bleef dat Wittels zich in zijn boek opwierp als een onverdeeld en enthousiast propagandist van Freuds ontdekkingen. De schrijver toonde zich met name gevoelig voor de bevrijding die er volgens hem uitging van de revolutionaire theorie over libido en seksualiteit. Voor hem was Freuds grote werk dan ook minder de *Traumdeutung* dan de *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie*.

Wittels' biografie had een groot succes. Freud moet met de aandacht die er aan zijn theorieën besteed werd gelukkig geweest zijn en schreef waarderende brieven naar Wittels waarin hij zelfs een aantal correcties voor volgende drukken voorstelde. Pas jaren later zou hij in een brief alsnog onverhuld zijn woede tonen over de vrijheden die de schrijver zich destijds veroorloofd had met betrekking tot zijn persoon en karakter. Wittels, die zelf inmiddels het contact met Freud verbroken had omdat deze – in dit geval waarschijnlijk terecht – vond dat het openbaar geruzie tussen Wittels en Kraus geen goed deed aan de zaak van de psychoanalyse, was ondertussen tot andere gedachten gekomen en publiceerde in de *Psychoanalytical Review*

van 1933 (20, p. 361-374) zelfs een herroeping van de aantijgingen uit de biografie. In Amerika, waar hij vanaf 1928 tot aan zijn dood in 1950 één van de voorvechters zou zijn van de psychoanalyse, zag hij terug op het gebeurde als op de symptomen van een vadercomplex dat hij zowel met Kraus als met Freud – en niet met hen alleen – vrijelijk uitgeleefd had. Hij liet de Freudbiografie niet meer herdrukken.

Wittels' zeer levendig geschreven memoires zijn de moeite waard voor eenieder die zich met Freud en Freudkritiek bezighoudt, al was het maar omdat deze auteur van het eerste uur veel zegt van wat momenteel, na decennia van heldenverering, opnieuw gezegd wordt, en omdat hij daarbij – anders dan vele huidige critici – de scheiding tussen persoon en werk niet uit het oog verliest. Ook zij die een zwak hebben voor het Wenen van een eeuw geleden vinden hier veel wetenswaardigs, want de stad van Freud, Kraus, Stekel, Loos, Adler en zo veel anderen, door Wittels de 'stad van de ambivalente mens' genoemd, is één van de hoofdpersonen van deze memoires.

Eveneens in 1995 verscheen een nieuwe editie van Melanie Klein. *Her world and her work* van Phyllis Grosskurth. Het boek doet recht aan zijn titel: de schrijfster laat op overtuigende wijze zien hoe de leefwereld van Melanie Klein bepalend is geweest voor het ontstaan van haar ideeënwereld. Die leefwereld wordt enerzijds bepaald door haar familie, met name een overheersende moeder en een aanbeden broer. Met de laatste heeft ze jarenlang een bijna incestueuze relatie. Later zijn het de psychoanalytische 'families' van Wenen, Berlijn en vooral Londen die centraal staan in haar bestaan. In Londen krijgt ze dankzij de persoon van Ernest Jones de kansen waarnaar ze in Wenen en Berlijn tevergeefs heeft uitgezien.

Grosskurth koestert een grote sympathie voor deze 'grande dame' van de psychoanalyse, zonder dat ze probeert de zwakheden of de eigenwijsheid van Melanie Klein weg te praten. Ze is met name in staat zich in te leven in de geschillen die Klein uitvocht met vrouwen in haar omgeving: eerst met haar moeder op wie zij echter in haar latere leven steeds meer zal gaan lijken, daarna met haar dochter die op haar beurt zozeer op de dominante Melanie lijkt dat

pijnlijke confrontaties moeilijk uit kunnen blijven, en ten slotte en zo mogelijk nog pijnlijker, met Anna Freud, het bekende conflict dat jarenlang de sfeer en de ontwikkelingen binnen de London Society zal bepalen. Dat Grosskurth daarbij Anna Freud wellicht wat stiefmoederlijk behandelt ligt voor de hand. Over de strijd – en de gewapende vrede – tussen beide vrouwen is ondertussen genoeg andere en completere literatuur beschikbaar. De wijze echter waarop Grosskurth mede in het licht van deze geschillen de plaats schetst van een aantal centrale kleiniaanse concepten – ‘depressie’, ‘agressie’, ‘destructie’, ‘reparatie’, ‘projectieve identificatie’, en andere – is vaak zeer verhelderend en vormt een welkome aanvulling op de behandeling die deze zaken in het theoretische werk van Klein zelf krijgen.

Grosskurth schrijft interessante passages over het verschil tussen het overwegend ‘patriarchale’ ontwikkelingsmodel in openvolgende fasen dat Freuds psychoanalyse kenmerkt en het meer ‘matriarchale’ gebeuren dat Klein oproept, waarin meerdere gevoelsprocessen, meerdere fasen tegelijk te herkennen zijn. Freud was, zoals men weet, niet erg enthousiast over Kleins ideeën en evenmin over haar activiteiten in Londen. Zijn vlucht naar deze stad, waar de psychoanalyse na de verschrikkingen in Wenen en Berlijn zou moeten overleven, wordt door Klein dan ook een ‘ramp’ voor haar eigen werk genoemd. Maar de vermoeide Freud lijkt in Londen een ruimheid van geest te tonen die hij jegens dissidenten in Wenen moeilijker kon opbrengen. Hij wil niet langer tot keuzes dwingen: ‘Zoek zelf maar uit, wie beter is, vader of moeder’, laat hij niet zonder humor aan één van zijn Londense vrienden weten. Phyllis Grosskurth gaat dan ook graag mee in de verzuchting van veel kleinianen destijds over wat er allemaal niet voor moois gebeurd zou zijn tussen Melanie Klein en Freud als dochter Anna niet in de weg had gestaan. Wat daar ook van zij, de waarschijnlijk terechte conclusie van Grosskurth is dat ‘de psychoanalyse’ in het algemeen en de British Society in het bijzonder met deze geschillen uiteindelijk vooral wel zijn gevaren. Deze fraaie biografie is aanbevolen lectuur voor kleinianen en voor niet-kleinianen.

Belangwekkend voor de voorgeschiedenis van de psychoanalyse is het boek van Marcel Zentner, *Die Flucht ins Vergessen*. Dit zeer goed gedocumenteerde boek – voortgekomen uit een proefschrift – becommentarieert en corrigeert een aantal bestaande en vaak herhaalde inzichten over Schopenhauers denken over onbewuste processen, en over de invloed die dit gehad moet hebben op Freud.

Het nieuwe materiaal waar Zentner mee werkt bestaat uit grotendeels onuitgegeven verslagen van bezoeken die Schopenhauer in de jaren 1805-1806 als student bracht aan het Berlijnse krankzinnigeninstituut de Charité. Hij was, zoals vele romantici van zijn tijd, geïnteresseerd geraakt in het fenomeen waanzin, iets waartoe ook zijn eigen familiegeschiedenis aanleiding gegeven kan hebben. Uit de observaties die Schopenhauer in de Charité doet, blijkt hoe hij gefascineerd is door de allesoverheersende rol van de seksualiteit in menselijke gedragspatronen. Gevoelens van liefde worden door hem tot puur seksuele verschijnselen teruggebracht. Nog opmerkelijker wellicht is het feit dat hij als eerste uitgebreid stilstaat bij ‘die Flucht ins Vergessen’: bij symptomen als verdringing, herhaling en verschuiving, die later in Freuds theorieën zulk een centrale rol zullen spelen. Schopenhauer, die geen dokter of therapeut is, komt daarbij niet op het idee dat de terugkeer van het verdrongene een genezend effect op de patiënt zou kunnen hebben. Zentner signaleert dit, maar ziet Freud toch vooral als een ‘toepasser’ of ‘vertaler’ van Schopenhauers ideeën, als iemand ook die gezegd was met meer ondernemingslust dan de Duitse filosoof.

Elders gaat Zentner in op de freudiaanse tegenstelling tussen primair en secundair, ‘Es’ en ‘Ich’, die bij Schopenhauer vooral in het duo ‘wil’ en ‘verstand’ vorm krijgt. Hij plaatst beide theorieën weliswaar in eigen tijd en context – Schopenhauer kon Darwins evolutietheorie niet kennen en een verbinding met de ontwikkelingsgeschiedenis van de kindertijd moeten we bij hem ook niet verwachten – maar in zijn enthousiasme voor Schopenhauer is Zentner ook hier geneigd de eer vooral aan zijn eigen held voor te behouden. Interessanter is zijn beschouwing over de plaats die de dood in de

theorieën van deze twee denkers krijgt. In tegenstelling tot wat vaak gedacht wordt, is bij Schopenhauer geen sprake van doodsdrijf die als de tegenpool van levensdrijf zou worden gezien. Voor deze filosoof is de dood geen negatieve kracht maar eerder een als positief ervaren 'middel' om de alles verslindende wil tot leven de baas te worden.

Zentner benadrukt de enorme populariteit die Schopenhauers werk rond de vorige eeuwwisseling genoot, en vergelijkt die met de faam welke in onze jaren, alle verguizing ten spijt, ten deel valt aan Freud. Voor Nietzsche was Schopenhauer lezen zoiets als het lezen van Montaigne, zulk een opwekkende kracht ging er voor hem en zijn tijdgenoten uit van de geschriften van deze meester van het pessimisme. Freud zelf heeft de overeenkomsten tussen eigen werk en dat van Schopenhauer meestal verklaard door het toeval. Zentner laat echter zien dat er behalve van toeval en van invloeden van de tijdgeest ook sprake kan zijn van *Verneinung* door Freud. Deze was als student jarenlang lid van de Leseverein des deutschen Studenten Wiens, waar figuren als Nietzsche, Wagner en Schopenhauer ieders belangstelling hadden en waar hij Brentano's colleges over Schopenhauer zeker gevolgd heeft.

Dit verhelderende, goedgeschreven boek legt met zijn rijkdom aan informatie graag de nadruk op de punten waar Freud in de sporen treedt van de beroemde filosoof, en wel, volgens de auteur, met een 'ontgoochelende precisie'. Men ontkomt daarbij moeilijk aan de indruk dat de schrijver, die graag de kritieken van Grünbaum tegen Freud tot de zijne maakt, te weinig recht doet aan het synthetisch vermogen, de visie en vooral de originaliteit van Freud.

Ook in 1995 ten slotte verscheen, in een vertaling uit het Frans, *Het Freudisme*, van Paul-Laurent Assoun. In dit boek wordt op overzichtelijke wijze verteld wat er in Freuds 'eigen schepping', want zo noemde deze de psychoanalyse, daadwerkelijk 'freudiaans' is. Voor Assoun zijn dat vooral drie zaken: de metapsychologie die eraan ten grondslag ligt, de theorie over de seksualiteit van het kind die de praxis ervan bepaalt, en ten slotte Freuds ideeën over cultuur en over het 'onbehagen'

dat daaronder schuil gaat. Dit boek vormt een nuttige overzichtsstudie waaruit veel informatie en interessante commentaren te putten zijn. Het is één van de zeer vele studies die deze auteur de laatste twintig jaar gepubliceerd heeft over Freud en over de wetenschappelijk wereld zoals Freud die gekend heeft. Ook daarom is het de moeite waard de naam van Assoun hier te signaleren.

Paul-Laurent Assoun, die voor hij hoogleraar in Parijs werd, die functie een aantal jaren aan de Nijmeegse universiteit bekleedde, is een belangwekkende figuur in de wereld van de Franse psychoanalyse. Van huis uit filosoof en politicoloog, heeft hij als jeugdig onderzoeker Freud en de analyse ontdekt. Sederdien is hij in Frankrijk de analyticus die temidden van allerlei elkaar bestrijdende freudianen en andersdenkenden zo objectief en zo compleet mogelijk verslag probeert te doen van de freudiaanse denkwereld met haar vele vertakkingen, en van het belang daarvan voor filosofie en politicologie. Met wie of wat hij zich ook bezighoudt, met Marx, Nietzsche of de Frankfurter Schule, met feminisme of revolutie, steeds is Freud een vast referentiepunt en blijken diens ideeën beslissend voor de stand van zaken binnen de moderne wetenschap.

Onlangs verscheen er als een soort samenvatting van zijn Freudverkenningen een 760 pagina's tellende studie (1997) waarin de universitaire student van vandaag alles zou moeten kunnen vinden over ontstaan, geschiedenis en perspectieven van de psychoanalyse. Daarin wordt tevens een plaats ingeruimd voor alle groten van de psychoanalyse na Freud, van Klein tot Lacan en van Binswanger tot Winnicott. Het jaar daarvoor had Assoun een wat bescheidener boek over *Littérature et Psychanalyse* laten verschijnen, dat met name Freuds eigen benadering van literatuur op uiterst precieze wijze behandelt.

Assoun is in Frankrijk onder de analytici de man van de grote synthese. Hij is minder creatief of inspirerend dan collega's als Green, Pontalis, Kristeva, Anzieu of Rosolato, maar met zijn eruditie en academische afstandelijkheid wel uiterst betrouwbaar. Hij is in staat helder en volledig – soms wat té volledig misschien – datgene te vertellen wat er over een

Boeken

onderwerp verteld moet of kan worden.
Iemand dus om af en toe bij te rade te gaan.

Literatuur

Assoun, P.-L. (1996), *Littérature et Psychanalyse*. Ellipses, Parijs.

Assoun, P.-L. (1997), *Psychanalyse*. Presses Universitaires de France, Parijs.

Wittels, F. (1924), Sigmund Freud. *Der Mann. Die Lehre. Die Schule*. Tal & Co, Leipzig/Wenen/Zürich.

Prof. dr. H. Hillenaar is hoogleraar Franse cultuur- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit Groningen.